

Євген Чернухін

**ГРЕКИ НАДАЗОВ'Я В ПОШУКАХ
СВОГО МІСЦЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
НОТАТКИ ЗА НЕВИДАНИМИ
ДЖЕРЕЛАМИ 1950-х – 1960-х років**

Події першого півріччя 2014 р. в Україні в черговий раз змусили нас звернути увагу на динаміку процесів формування народів Південно-Східної Європи, зокрема їхніх національних світоглядів і ставлення до питань самовизначення. Через низку історичних обставин у зоні політичних і військових подій, на розстані «гуманітарних коридорів» опинилися українські греки: кримські та надазовські. Останні відомі в історіографії також як «маріупольські греки» і навіть «греки Донбасу», як часто писали про них за радянської доби і пізніше¹. Насправді в Надазов'ї живуть нащадки двох доволі різних громад кримських християн: румеїв, котрі успадкували й зберегли грецькі діалекти², та урумів, що вже здавна користувалися тюркськими говірками³. Про питання історичного самовизначення цього досі «невизнаного» корінного народу України спробуємо поговорити, спираючись на деякі маловідомі свідчення самих греків, тобто представників обох складових народу (румеїв та урумів), котрі наважувалися в умовах тоталітаризму ставити та обговорювати питання етнічної самоідентифікації, історичної пам'яті і навіть майбутнього свого народу.

Перший відомий нам виразник ідей національного самозбереження таврійських християн не був уродженцем півострова і, в цьому сенсі, не був членом кримської громади. Він походив з італійського католицького роду господарів низки малих грецьких островів Егей-

¹ Огляд історіографії див.: *Араджиони М.А.* Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999; *Якубова Л.Д.* Маріупольські греки (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999.

² *Кисилиер М.Л.* О происхождении румейского языка // Индоевропейское языкознание и классическая филология. — СПб., 2006. — С. 156-164; *Лингвистическая и этнокультурная ситуация в греческих селах Приазовья.* – СПб., 2009.

³ *Гаркавець О.М.* Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. – Алма-Ата, 1999; *Новик А.А., Перехвальская Е.В.* Этнолингвистическое изучение Приазовья // Проблемы славяноведения. – Вып. 4. – Брянск, 2002. – С. 355-366; *Баранова В.В.* Язык и этническая идентичность. Урумы и румеи Приазовья. – М., 2010.

ського моря⁴ і навряд чи мріяв з дитинства про порятунок кримських християн. Проте наприкінці 1770 р. Ігнатій (Яків Гозадино), на той час протосинкел Вселенського патріархату, був поставлений митрополитом Готії та Кафи і невдовзі опинився на таврійських теренах у якості владики, пастиря та оборонця принаймні двох десятків тисяч християн у різних містах і селах півострова. Науково достовірної біографії митрополита ще не існує⁵, але очевидно, що саме йому належала вирішальна роль у справі переселення кримських християн до Росії влітку-восени 1778 р. Так само мусимо визнати його вплив на формування тексту головних «пунктів» або умов переселення⁶, котрі закріпили ті політичні та економічні засади, на яких відбувалося переселення, а пізніше облаштування греків на нових теренах. При цьому дуже вірогідно, що митрополит Ігнатій плекав надію не тільки на збереження наданого йому Богом народу від нечестивих «агарян», але й мріяв про його подальшу щасливу долю і навіть значний приріст за рахунок інших утікачів з Османської імперії⁷. Після смерті митрополита 16 лютого 1786 р. про нього надовго забули. Лише з середини XIX ст. потроху з'являються невиразні нариси про його життя⁸, а пізніше спомини непрямих родичів⁹. В офіційній радянській історіографії місця для біографій грецьких священнослужителів, ясна річ, не знаходилося.

Але ось раптом у 1960 р. доволі відомий у ті часи в Маріуполі краєзнавець Дмитрій Пантелейович Кечеджи (1897-1978) пише нарис «Ігнатий – вождь крымских переселенцев-греков, основатель города Мариуполя и 24-х греческих селений в Мариупольском уезде в 1780 году (к 175-летию дня смерти)». У нарисі знаходимо чимало слухних

⁴ Фамильный род святителя Игнатия Мариупольского – последнего митрополита Готфейского и Кафайского. – Донецк, 2013.

⁵ Калоеров С.А. Митрополит Игнатий Мариупольский в опубликованных и документальных источниках // Живой родник. Православный собеседник. – Донецк, 2012. – № 1/2. – С. 5-7; № 3. – С. 2-7.

⁶ Калоеров С.А. От Крыма до Мариупольского греческого округа (1652-1783). Т. I. – Донецк, 2008. – С. 349-352 (№ 293).

⁷ Митрополит не помилився в загальних оцінках ситуації: до Росії кінця XVIII – початку XIX ст. насправді перемістилася значна частина християнського населення з Османської імперії: болгари, гагаузи, серби, волохи, албанці та ін. Було багато й греків, проте ці останні, на відміну від перелічених, за рідкісними винятками не були селянами і до Надазов'я не їхали.

⁸ Ігнатий, митрополит Готфейский и Кафайский // Иллюстрация. 1861. – № 171.

⁹ Газадинова Е. По поводу одной старой рукописи [Несколько слов о митрополите Игнатии Гозадино, последнем носившем титул митрополита Готфейского и Кафайского] // Русская старина. – 1915. – Т. 163. – № 7. – С. 111-131.

зауважень, можливо, надто сміливих для того часу, але цілком зрозумілих в річищі дореволюційної російської історіографії, котру автор старанно опрацював. Так, Дмитрій Кечеджи зазначає: «спасти и обособить паству как национальность – основная идея жизни Игнатия»¹⁰. І далі: «Вся деятельность митрополита Игнатия направлена была к тому, чтобы сохранить самобытность греков, обособить их, уберечь от ассимиляции с русскими, однако он выпустил из виду, что стена, ограждавшая христиан в Крыму, в России была недействительна. Мечта и пламенное желание митрополита обособить на долгое время греков не осуществилась. <...> Однако частично его желание все же исполнилось в первые 80 лет жизни города»¹¹. Навколо цих двох тез – «ідеї Ігнатія» – по-перше, «врятувати» і, по-друге, «зберегти» кримських греків, обертається основний зміст нарису, а його головний пафос, як на мене, полягав у бажанні автора повернути сучасників — нащадків давніх переселенців, до вшанування пам'яті організатора переселення («мы не можем не отдать должного имени и заслугам этого великого духовного и гражданского вождя греческих переселенцев») і переосмислення свого місця в історії. Зробити це, на його думку, треба було якнайшвидше, позаяк «незначительное греческое население уже полностью ассимилировалось, его родным языком давно является русский язык, а свой язык сохраняется пока еще только у стариков кое-где в деревнях, где процесс ассимиляции протекает медленнее»¹².

Позитивна оцінка ролі митрополита Ігнатія у формуванні грецької людності Надазов'я, опис його церковного служіння й посмертного шанування мощей, а до того ж меланхолічні роздуми автора щодо падіння відсотка грецького населення Маріуполя та його різкого зросійщення, починаючи з середини XIX ст., суперечили ідеологічним концептам радянської історичної думки. Отож, розвідка не стала навіть предметом наукової критики і залишилася неоприлюдненою, хоча її автор до кінця свого життя залишався живою скарбницею найрізноманітніших фактів із життя міста і радником для всіх охочих прилучитися до історичної спадщини маріупольських греків. Але повернімося до самого Ігнатія. Сподівання митрополита на краще майбутнє до певної міри ґрунтувалося на його власних ініціативах: фундація церков і заснування монастиря св. Георгія, організація школи мали б сприяти створенню на азовських берегах чогось на кшталт «Нової Еллади» під державним скіпетром імператриці – чи не було це, певним чином, продовженням горезвісного «грецького проєкту»?

¹⁰ ІР НБУВ, ф. 364, № 1495, арк. 6.

¹¹ Там само, арк. 17.

¹² Там само.

На жаль, владика не спромігся досягнути кількох важливих речей — на російських теренах греки вже не були у правовому відношенні відділеними від держави і, відповідно, єпископ не міг бути самовладним господарем пастви й розпорядником її життя, як слушно зауважує у своєму нарисі і Дмитрій Кечеджи. Вплив митрополита Ігнатія на переселенців зійшов нанівець після заснування міста й перших двадцяти сіл із обіцяними грекам ділянками землі. Помилився він і стосовно етнічного світогляду кримських християн. Будучи уродженцем Архіпелагу, він занадто прямо переносив національні характеристики архіпелазьких і балканських греків на свою переважно тюркомовну паству, зорієнтовану швидше на мирне співіснування з державою та інтеграцію до її структур, ніж на боротьбу за незалежність. Важко сказати, наскільки Ігнатій Гозадинов наприкінці життя усвідомлював хибність своїх сподівань («Вероятно и сам маститый старец в последние годы жизни отлично понимал, что он ставил себе неразрешимую задачу» — так написав про це Д.Кечеджи), але різного роду зіткнення зі своїми вірними вже на нових місцях переживав тяжко. У розложеному листі до невстановленого російського можновладця, написаному 9 січня 1785 р., митрополит відверто жаліється на непорозуміння з паствою, скаржиться на уряд, що не дотримав окремих обіцянок, відкидає звинувачення у власному збагаченні тощо¹³.

Особливості менталітету кримських переселенців далися взнаки в наступні десятиліття, вирішальні для процесу національного самоусвідомлення, формування місцевої адміністрації та еліти. Наступники митрополита Ігнатія на єпископській кафедрі не дуже дбали про підтримку його просвітницьких і занадто «грецьких» ідей. Так, навіть заступницьке ставлення до надазовських греків з боку окремих представників вищого духовенства або російського уряду, зазвичай теж греків, приміром, архієпископа Никифора Феотокіса (1731-1800) або Іоанна Каподістрії (1776-1831), ніяк не допомагало в розбудові системи національної освіти. Показовим є приклад родичів митрополита Ігнатія – нащадків його брата Антона Гозадинова¹⁴. По смерті митрополита вони залишили місто і попри всі особисті чесноти й заслуги перед російським суспільством ніхто з них не намагався підвищити рівень «грекуватості» тої людності, до створення котрої приклав руку митрополит.

Утім, і сама людність не дуже дбала про свою просвіту. Як наслідок, ані в Маріуполі, ані в навколишніх селах, байдуже, в румейських

¹³ ІР НБУВ, ф. V, № 3690, 2 арк. Текст документу див.: Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу (публікація першоджерел з історії греків Надазов'я). – К., 2012.

¹⁴ Пирго М.Д. Сестры Гозадиновы. – Режим доступу: <http://www.azovgreks.com/library.cfm?articleId>

чи урумських, не маємо жодних прикладів боротьби за якісь особливі культурні або мовні преференції пересельців з Тавриди. Натомість точилися довгі справи за землю, що їй ніяк не могли обробити мешканці грецьких сіл, але їй віддавати до державної скарбниці не бажали. Відомі виступи окремих посадових осіб з грецького проводу (суду або міської думи) щодо обов'язкового викладання грецької мови (з одночасним обмеженням російської) після відкриття, нарешті, в 1820 р. першої школи, не містили в собі позитивної складової¹⁵, позаяк йшлося про мову, котру населення не розуміло, і навіть гіпотетичне опанування нею не надто сприяло підвищенню національної свідомості.

Очевидно, що творцем і носієм національної ідеї мав би бути насамперед міський прошарок, але він мовчав, усіляко пристосовуючись до нових російських реалій — мови, культури, правової системи і навіть церкви, хоча формально служби «рідними» мовами відбувалися (радіше – не заборонялися) до початку 1870-х років. Як відомо, рідною мовою маріупольців була тюркська, якою спілкувалися християнські мешканці передмістя Бахчисараю та інших великих міст Криму, котрі, власне, й заснували Маріуполь. Ця мова була «писемна» в тому сенсі, що нею активно писали ще в Криму, а на теренах Османської імперії навіть побутували книжки, надруковані у Венеції, на різновидах тюркського койне, подібного до кримського, але малоазійського за своїм походженням. Пам'ятки кримського і, пізніше, надазовського тюркського койне почасти збереглися. Це переважно канонічні тексти з царини релігійного життя тюркомовних християнських громад або ділове листування¹⁶.

В контексті цієї статті варто звернути увагу на нещодавно оприлюднений опис урумського рукопису з записками маріупольського обивателя першої половини XIX ст. Івана Куркчу¹⁷, думського лавника і засідателя Грецького суду. Адже саме такі особи мали б опікуватися національними інтересами громади і дбати про «грецьку» просвіту. Не можна сказати, що грецька тема або грецька мова відсутні в «Записках» Івана Куркчу. Більше того, дуже ймовірно, що їхній автор навіть вивчав грецьку мову десь на початку XIX ст., тобто

¹⁵ Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892 (перевидання 2001 р). — С. 181-189.

¹⁶ Див. опис та оригінальні тексти рукописної спадщини кримських і надазовських греків, що нині зберігаються в ІР НБУВ, у праці: *Чернухін Є.* Архів протоієрея Трифілія Карацоглу (публікація першоджерел з історії греків Надазов'я). — К., 2012.

¹⁷ Рукопис надійшов до Андрія Білецького від Дмитрія Кечеджи, див. опис у статті: *Чернухін Є., Пірго М.* Родинні зв'язки та соціальний профіль маріупольського грека Івана Куркчу, укладача «Записок» першої половини XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни. — Вип. 22/23. — К., 2013. — С. С. 539-561.

у приватних учителів або самотужки, а відтак почував себе «греком», хоча думав і писав рідною урумською. У записках у різних літературних жанрах присутні також інші мови: російська, українська, італійська. Отож, загальний освітній рівень, як на мешканця провінції, доволі високий. Водночас, очевидною видається потреба автора пристосовуватися насамперед до норм російської культури, зокрема в її правових та церковних аспектах. Пристосування до російської культури стає трагічною необхідністю і для більшості колишніх кримських християн, утворюючи нібито додаткову або другу національну ідентичність.

У творчості найвідоміших надазовських греків ХІХ ст., певною мірою зіставних із постаттю митрополита Ігнатія, – протоієрея Серафима Антоновича Серафимова (1818-1884)¹⁸ і Феоктиста Авраамовича Хартахая (1836-1880)¹⁹ ми вже не знайдемо жодних закликів до збереження культури власного народу (властиво, двох: румейського та урумського). Обидва науковці ідентифікували себе передовсім з російською культурою. Поцінуючи їхні заслуги в дослідженні історії кримських і надазовських греків, мусимо визнати, що для обох історичні розвідки були лише даниною пам'яті предків і аж ніяк не фундаментом для реалізації грецьких ідей і розбудови національної громади, що допоки значною мірою послуговувалася «вымирающим наречием»²⁰.

«Просвітник» Ф.Хартахай не став діячем національного відродження греків Надазов'я – засновані ним гімназії слугували подальшому зросійщенню середнього класу, його активній інтеграції до російськомовного культурного середовища. Особливо прикро це говорити в контексті хрестоматійних посилань на тривале життя Ф.Хартахая у Варшаві та його промову під час поховання Т.Шевченка в Санкт-Петербурзі – промовець вочевидь був обізнаний з ідеями національного руху і боротьбою народів за незалежність.

Отож, важко віднайти серед надазовських греків ХІХ ст. свідомих борців за хоч би якусь форму національної автономії або збереження народної культури. З певним застереженням до таких «борців», або, швидше, предтеч майбутнього національного руху, можна зарахувати хіба що народних поетів, котрі складали пісні й вірші, часом прозові твори місцевими говірками. Для другої половини ХІХ ст. це перш за все

¹⁸ Бацак Н.І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть ХVІІІ – початок ХХ століття). – К., 2010. – С. 83-88; Гветадзе І. Просвітницька діяльність протоієрея Серафима Серафимова // Схід. – 2011. – № 5. – С. 95-98.

¹⁹ Калоев С. А. Феоктист Хартахай. – Донецьк, 2007.

²⁰ Чернышева Т.Н. Греческий глоссарий Ф.А. Хартахая // Вісник Київського університету. – № 2. Серія філології та журналістики. – Вип. 2. – 1959. – С. 113-124.

Леонтій Хонагбей (1853-1918)²¹ і Дем'ян Бгадица (1850-1906)²², у творчості яких відбивалися думки й сподівання народу на крашу долю.

Початок ХХ ст. не відзначився зростанням національної свідомості греків Надазов'я. Бурхливий розвиток міста Маріуполя з кінця ХІХ ст. сприяв подальшій русифікації вихідців з румейських та урумських сіл, інтернаціоналізації громадського життя, утворенню типової для Півдня Росії суміші «російськомовних» робітників і городян. Уперше питання про повернення національного самоврядування, а відтак, треба розуміти, і розбудову власної культури, постали вже після Лютневої революції влітку 1917 р., коли був організований «Мариупольський союз греческого народу». Того ж року надазовські греки взяли участь у Першому всеросійському з'їзді греків у Таганрозі. Проте вже в січні 1918 р. в Маріуполі була проголошена радянська влада, і наступні кілька років аж ніяк не сприяли розвиткові національних ідей, хоча свою землю греки, здається, досить завзято боронили «від усіх».

Як не дивно, але до питань етнічного розмежування регіонів і національної просвіти надазовських греків на вернула досить скоро сама влада в межах державної політики коренізації 1924–1937 рр.²³ І тут на решті далися взнаки і повна відсутність власних освітянських традицій, і давній етнічний розкол на дві ізольовані в мовному відношенні громади з низками власних ідіом²⁴, і брак свідомих «націоналістів» або хоча б творчої інтелігенції. Єдине, що могло якось допомогти в цій новій для народу справі, це краєзнавчі розвідки, що трохи жевріли з середини ХІХ ст., та усна народна творчість, котра значною мірою спиралася на вірші й поеми Леона Хонагбея та Дем'яна Бгадиці.

Яскравими виразниками національних ідей періоду коренізації стали трагічні постаті Сави Ялі (1895-1938)²⁵ і Георгія Костоправа (1903-1938)²⁶. Перший відомий в історіографії як укладач низки

²¹ Хаджинов Э. В. Леонтій Хонагбей – народний рапсод греков Донбасса // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 3. – К., 1999. – С. 187-200.

²² Хаджинов Э. В. Дем'ян Бгадица – народний поет греків Донеччини // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 2. – К., 1999. – С. 161-166.

²³ Якубова Л. Д. Національно-культурне життя етнічних меншостей України (20–30-ті роки): коренізація і денаціоналізація // УІЖ. – 1998. – № 6. – С. 22-36; 1999. – № 1. – С. 41-55.

²⁴ Якубова Л. Д. Мовна проблема та її вплив на етнокультурне життя українських греків (середина 20-х – 30-ті рр. ХХ ст.) // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 121-132; № 4. – С. 82-90.

²⁵ Якубова Л. Д. Савва Ялі // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. – Вип. 4. – Кн. 2. – К., 1999. – С. 175-183.

²⁶ Волошко Є. Грецькі поети України // Радянське літературознавство. – 1965. – № 11. – С. 37-47; Мазур П. І. Георгій Костоправ: поет і громадянин. – Донецьк, 2003.

статей і вагомої розвідки про надазовських греків²⁷. Другий – як «письменник № 152» Спілки письменників СРСР і автор численних віршів, що насправді вперше піднесли літературну творчість надазовських греків до принаймні всесоюзного рівня²⁸. Зрозуміло, що національно свідомими греками обидва діячі були виключно в межах дозволеного радянською державою. Проте ані лояльність, ані співпраця з владою не врятували їх від фізичного знищення разом з тисячами інших румей та урумів наприкінці 1937 – початку 1938 рр.

Говорити про якісь матеріальні, бодай духовні надбання цього періоду в царині національної просвіти надазовських греків важко. Формально задекларовані адміністративні проекти щодо відродження національної культури проходили на тлі насильницької колективізації і репресій стосовно різного роду «лишенців» за провини дореволюційної, революційної або післяреволюційної доби. По тому почалися процеси розкуркулення, знищення церков і священства, пошуки буржуазних націоналістів, підданих Грецького королівства і т.і. Нарешті, значних утрат зазнало грецьке село під час Голодомору. Тим не менше, за всіх цих трагічних обставин для надазовських греків склалися виняткові умови для пошуків особливого місця в історії радянської України і, відтак, СРСР. На жаль, традиційна для влади зневага до мовознавчих та етнічних питань призвела лише до чергової спроби нав'язати надазовським румеям новогрецьку мову греків Еллади, а отже, й дуже віддалену в різних відношеннях культуру.

Ще гірше було з урумами. Вони мали обирати між мовою кримських татар або тією ж новогрецькою. Між тим, формальне визнання за надазовськими греками права на культурний розвиток навіть у тих жахливих умовах сприяло самоорганізації творчої інтелігенції у винайденні нових форм національної самосвідомості. Насамперед це виявлялося у віршуванні на рідній мові і в перекладах відомих літературних творів румейськими говірками. Чимало прикладів такого роду знаходимо на шпальтах тогочасних надазовських газет і в книжках, що виходили в СРСР упродовж 1930-х років²⁹. Попри те, що в Маріупольському педагогічному технікумі продовжували викладати виключно новогрецьку мову, самі носії місцевих новогрецьких говірок спромоглися створити унікальне підґрунття для подальшого розвитку принаймні румейської складової «грецької» національної культури Надазов'я.

1938 рік обірвав формальне існування грецької національної ідеї в українському Надазов'ї і знову спрямував румей та урумів на шлях денационалізації. До трагічних наслідків репресій у пам'яті народу додалися події війни 1941–1945 рр., що пройшла по колишній Грецькій

²⁷ Ялі С.Г. Греки в УСРР. – Харків, 1931.

²⁸ Костоправ Г.А. Здравствуй, жизнь! Стихи, поэмы. – Донецк, 1989.

²⁹ Хаджинова О.К. Греческие литераторы – современники Георгия Костоправа. – Мариуполь, 2004.

окрузі, а також загроза виселення греків з України, оскільки в 1944 р. були вивезені всі греки з Криму (який на той час був у складі Російської федерації). На щастя, ця депортація не зачепила греків України. Проте наступ на них продовжувався: у 1946–1948 рр. надазовські греки були позбавлені важливої частки історичної пам'яті через перейменування більшості сіл і, звичайно, їхнього «національного центру», котрий був названий на честь народженого в місті Андрія Жданова (1896–1948). За радянською традицією, це було зроблено за ініціативою «трудівників», а публічних протестів з цього приводу, звичайно ж, не було.

На тлі зазначених трагічних сторінок в історії надазовських греків могло здаватися, що геть усі носії національних традицій знищені або деморалізовані і ні про яке «відродження» народу не може бути й мови. До деякої міри це правда. Перша повоєнна наукова експедиція до надазовських греків, очолювана професором Київського державного університету імені Т.Шевченка Андрієм Білецьким (1911–1995), що відбулася влітку 1952 р., наштотхнула по-первах не стільки на нерозуміння й ворожість з боку селян-румеїв до мешканців столиці, що було цілком природним явищем, скільки на підозру в спробі виявити останніх носіїв національних традицій для їхнього знищення. Ця тема ворожості або підозри супроводжувала ледь не всі подальші діалектологічні експедиції, незважаючи на зміни в політиці «партії та уряду». Цікаво, що політичну пильність виявляли особи різної політичної орієнтації – хтось боявся сказати правду київським гостям³⁰, а хтось писав реляції до КДБ стосовно «буржуазно-націоналістичних» поглядів університетського професора та його найближчої помічниці, а пізніше дружини, Тетяни Чернишової (1928–1993). Саме цій останній судилося стати довіреною особою для багатьох румеїв та урумів, що зберігали не тільки рідну мову й народні традиції, але й віру у відродження свого народу. Проте зближення з «народом» відбувалося повільно.

Одна з найцікавіших постатей серед мешканців Маріуполя ХХ ст. – Спиридон Никифорович Костамапов. Він народився 23 березня 1886 р. у Карані, у 1906–1920 рр. писав історичні нариси до маріупольських газет, брав участь у «греко-татарсько-турецькій підкомісії» при Маріупольському міськкомі в період коренізації, пережив буремні роки і дожив до «кращих часів». С.Костамапов познайомився з Т.Чернишовою ще 1953 р. поблизу міського краєзнавчого музею. Однак упродовж наступних кількох років це знайомство не мало наслідків і було дещо призабуте³¹. Між тим, за цей час у радянському суспільстві відбулися значні зміни, що підготували вибух громадської активності,

³⁰ На жаль, для цього теж були формальні підстави — праці Тетяни Чернишової тієї доби рясніють газетними штампами і цілком відповідають нормам радянській ідеології у змалюванні досягнень соціалізму і тавруванні буржуазних націоналістів.

³¹ ІР НБУВ, ф. 364, № 1078, 4 арк.

зокрема в грецькому Надазов'ї. До того ж сама Чернишова за кілька років перетворилася на знаного фахівця з історії надазовських греків і, що важливіше, нарешті «увійшла в довіру» до шанувальників місцевих традицій. Листи з Надазов'я до Т.Чернишової та А.Білецького надають нам сьогодні можливість почути мужні голоси захисників національної гідності мариупольських греків кінця 1950 – початку 1960-х років, котрі закликали «уважать народ, численностью доходящий до 120 тыс. человек»³².

Оборонцями традицій виступили люди немолоді, свідомі свого віку, досвіду, а відтак і відповідальності за майбутнє народу. Так, у листі від 20 січня 1960 р. С.Костаманов, доповідаючи Т.Чернишовій про деякі свої ініціативи, зазначає: «Еще одно поколение, вот умрем мы, моего возраста люди и больше никого из мариупольских греков не останется, знающих свой язык» <...> «они ассимилируются русской культурой и русским языком с такою основательностью и с такой быстротой, что от них и о них останется одно только воспоминание в истории. Коль так, есть мечта: зафиксировать историю, хотя бы в весьма краткой форме для памяти, для сохранения прошлого, как такового, чтобы мои материалы увидели свет...».

З листа ми дізнаємося, що «історія» певним чином уже зафіксована С.Костамановим у «Летописных материалах» з історії села Карань і міста Маріуполь, а також у двох нарисах, «получивших одобрительный отзыв Института истории АН СССР и АН УССР». Зміст цих двох нарисів і події навколо їхнього жаданого оприлюднення – головна тема листів Костаманова до Києва упродовж наступних чотирьох років. Перший з нарисів був написаний десь на початку 1959 р., оскільки в січні 1960 р. автор уже мав схвальні відгуки від АН УРСР. Назва нарису – «180-летие основания города Жданова, или история осколка одного народа», не повністю відповідає авторській меті, хоча значна частина тексту є стислим оглядом історії надазовських греків і заснування міста Маріуполь³³. Проте вся ця «фіксація історії» слугує задля більшого емоційного навантаження двох головних тем — це роздуми автора стосовно асимілятивних процесів, тобто розчинення греків у російській культурі і, відповідно, заклик до збереження автентичних назв міста і перших грецьких поселень як найкращого засобу збереження історичної пам'яті народу.

Деяка розлогість нарису і надлишкова емоційність тону викликали критику вже серед однодумців автора. В одному з листів до Чернишової Костаманов скаржиться, що його приятель Дмитрій Кечеджи закидає йому наявність у тексті на «95 відсотків води»³⁴.

³² Там само, № 1521, арк. 17.

³³ Там само, № 1078, арк. 4.

³⁴ Там само, № 1082, арк. 1.

Отож, автор залишив «5 відсотків», котрі по тому «підсолодив» інший дослідник – Харлампій Караманіца, і в такому вигляді начерк під назвою «История одного переименования»³⁵ був презентований на розгляд різним офіційним інституціям. Природно, що першими в списку були органи місцевої влади, а також редакції газети «Социалистический Донбасс» і журналу «Донбасс». Водночас, за усталеним звичаєм радянської доби копії звернень адресували також до вищих інстанцій. Так і в цьому випадку листи були направлені до центральних газет «Правда» та «Известия». Ці листи-звернення з вимогою розглянути можливість відновлення історичних імен міста і низки грецьких сіл підписували різні особи. Одне з таких звернень від 24 листопада 1962 р. підписали мешканці Маріуполя «Н. Костаманов, Д. Кечеджи, И. Чапни, Н. Острянин, Г. Кириязи, А. Хачик, А. Бондаренко»³⁶. Судячи з відповідей деяких інших редакцій, подібні звернення підписували також Х. Караманіца і Г. Сагіров³⁷.

Ставлення до цих народних ініціатив було неоднозначним. Якщо вірити С.Костаманову, то АН УРСР (треба вважати, устами невідомих нам сьогодні рецензентів з Інституту історії) позитивно оцінила загальну спрямованість нарису, а відтак визнала доцільною ініціативу щодо повернення історичних назв міста і низки сіл. Маючи на руках такі відгуки, Костаманов знайшов підтримку і в деяких колах на Донеччині. 6 грудня 1963 р. у листі до Білецьких він зазначає: «Все писатели в один голос сказали «Мы все за вашу статью, за восстановление названия Мариуполь»³⁸.

Споглядацьку й очікувальну позицію займав міськом партії: «В горькоме обсуждали, отложили до конца следствия по культу личности и роли самого Жданова»³⁹. Зазвичай мала відбутися також громадська дискусія, а по тому можна було сподіватися на розгляд питання на засіданні Верховної Ради СРСР.

Цікаво, що питання звернення до Києва постало чомусь уже після листів до центральних московських газет. Так, лише 3 березня 1963 р. С.Костаманов, доповідаючи Т.Чернишовій «о грустном движении наших успехов в анабаптизме нашего родного города», пише: «если я не дождусь осуществления этой идеи, то завещаю умным из своих потомков продолжать настаивать на восстановлении исторически сложившегося названия города»⁴⁰.

³⁵ Там само, № 1522, 3 арк.

³⁶ Там само, арк. 3.

³⁷ Там само, № 1523, 1 арк.; № 1524, 1 арк.

³⁸ Там само, № 1081, арк. 2.

³⁹ Там само, № 1082, арк. 2.

⁴⁰ Там само, № 1080, арк. 1.

Певні надії мариупольці покладали на Верховну Раду УРСР. У цьому питанні мали допомогти М.Рильський і М.Бажан. Коли й це не спрацювало, греки вдалися до найміцнішого й останнього засобу – звернулися до першої особи держави: «Прямо Хрущеву мы не послали. Наш полковник из отряда Давыдова – Сагиров передавал лично Аджубею»⁴¹. Доля цих останніх заяв мариупольців нам не відома. На жаль, питання перейменування міста Жданов було позитивно розглянуте лише 1989 р., а низка грецьких сіл ще й досі має ті недолугі назви, що колись так розлютили надазовських краєзнавців.

С.Костаманов не був самотнім у своїх прагненнях просвітити греків Донбасу щодо їхнього походження й виправити історичну несправедливість, принаймні в царині географічних назв. Серед осіб, що підписували та правили його звернення, знаходимо ім'я Харлампія Антоновича Караманіци, котрому єдиному з усіх тогочасних греків-краєзнавців пощастило в 1961 р. надрукувати в журналі «Донбасс» стислу довідку про надазовських греків⁴². Проте, як тепер виявляється, це був жалюгідний уламок його фундаментальної праці з історії греків Криму й Надазов'я, підготовленої впродовж 1952–1958 рр. Розвідка була започаткована «с тем, чтобы в 1953 г. – год 175-летия вывода греков из Крыма – дать что-либо об этом в газету. Просто, извините, обидно стало, что ничего у нас нет в литературе по истории мариупольских греков»⁴³, писав він до А.Білецького. Подібно до С.Костаманова автор звернувся насамперед до облвидаву, проте його чиновники, напевно з переляку, запропонували звернутися до Держвидаву, а звітні матеріали сумнівної розвідки були передані до АН УРСР.

Оскільки праця містила багато матеріалів з історії Криму, з Академії наук її передали на рецензію до кримознавців. Ними були Елла Ісаківна Соломонік (1917-2005), Євгеній Володимирович Веймарн (1905-1990) і Володимир Петрович Бабенчиков (1885-1974). Незважаючи на цілком позитивні відгуки і навіть тісну співпрацю з Є. Веймарном, остаточна редакція праці ніяк не знаходила свого видавця. У розпачу Х.Караманіца звертався до А.Білецького, до відділу феодалізму Інституту історії АН УРСР, особисто до його тодішніх співробітників М.Брайчевського та О.Апанович⁴⁴, але все марно. Не просу-

⁴¹ Там само, № 1082, арк. 3 зв. Георгій Захарович Сагиров – учасник громадянської війни, очолював кавалерійський ескадрон у загоні М.Т. Давидова. Автор книги спогадів (Сакиров К. В пороховом дыму. – Баку, 1968). Олексій Іванович Аджубей (1924–1993), зять М.С. Хрущова, вважався греками «своїм». Чи був він насправді грецького походження, достеменно не відомо.

⁴² *Караманіца Х.* Из прошлого мариупольских греков // Донбасс. – № 3. – Донецьк, 1961. – С. 115-122.

⁴³ Там само, № 551, арк. 1.

⁴⁴ Там само, ф. 320, № 1785, 1 арк.

валися справи і з донецькими видавництвами, дарма що на словах усі погоджувалися з автором і схвалювали його ініціативи. Уже після виходу уривку праці в часописі «Донбасс» Х.Караманіца, продовжуючи роботу над монографією вже в річищі фольклорних і мовознавчих матеріалів, намагався знайти підтримку в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, але й ця остання спроба не мала успіху. Від величезної роботи на 400–500 машинописних сторінок наразі залишився лише проспект, презентований у листі до А.Білецького, і той стислий начерк, що його вдалося надрукувати в альманасі «Донбасс».

Виходячи з аналізу проекту праці, можна з упевненістю стверджувати, що автор (так само, як Д.Кечеджи і С.Костаманов) ретельно опрацював російську історіографію і низку праць рядянської доби, приділяв значну увагу давнішим періодам з історії надазовських греків та уникав гострих питань, на кшталт участі греків у загонах Н.Махна, спротиву колективізації або трагедії 1937–1938 рр. Утім оприлюднення фундаментальної праці про одну з невизнаних уже на той час, в адміністративному сенсі, і призабуту, в культурологічному аспекті, національну меншину було для держави неприйнятним. Відтак, позитивні відзиви науковців АН УРСР і загравання з автором з боку місцевої влади не мали жодних наслідків для політики державних видавництв. Праця була відхилена й загубилася в архівах.

Розглядаючи сьогодні ці невидані і згодом забуті розвідки надазовських краєзнавців, написані в 1950-х – на початку 1960-х рр., варто відзначити декілька важливих моментів. Так, усі три автори – Х.Караманіца, С.Костаманов і Д.Кечеджи – належали до дореволюційної генерації (народилися в проміжку 1886-1897 рр.) і були природними носіями місцевих діалектів. Виходячи з уривчастих біографічних відомостей, мусимо зарахувати всіх трьох до «службовців» або до так званої «народної інтелігенції». Однак постає цікаве й важливе для нас питання: до якого народу належала ця інтелігенція? Шукаючи відповідь на це питання, мусимо повернутися до початку ХІХ ст., коли надазовські греки мали, нехай суто теоретично, можливість або будувати власну національну культуру, а відтак і продукувати її носіїв, або ж інтегруватися до іншої, властиво, російської культури. Через низку різних причин був обраний саме цей останній шлях. Тому й згадані грецькі науковці Ф.Хартахай і С.Серафимов уже не були представниками «грецької» інтелігенції, а лише «вихідцями» з румейських або урумських родин. Очевидно, що такими насамперед були й автори зазначених невиданих розвідок. Через цю подвійну національну ідентифікацію в умовах фактично єдиної політичної нації – російської, спостерігаємо певну невизначеність авторських позицій щодо пошуку місця надазовських греків в історії. Найпростіше для всіх посилатися на великих «предків», на античний період і роль грецької цивілізації в історії людства – тут і справді є, на що опертися.

Гірше з візантійським періодом, адже це, зокрема, християнізація Русі, а далі – тяжке життя «под игом мусульманского фанатизма» і, нарешті, як порятунком – «приобщение к высокой русской культуре». Це останнє твердження, власне, і позиціонує авторів як діячів насамперед російської імперської культури, попри залишкові знання рідної мови та всю повагу до народних традицій. Характерно, що жоден з них не посиляється у своїх розвідках на Україну, українців або українську мову (хіба що в назвах владних або адміністративних структур).

Як саме діяли С.Костамапов, Х.Караманіца і Д.Кечеджи під час короткого періоду розбудови національної культури надазовських греків у 1925–1937 рр., невідомо. Саме в цей і лише в цей недовгий період в історії надазовських греків їм були конче потрібні «старі» національні кадри і були можливості для виховання нових. Як не дивно, і тих, і інших знайшлося чимало: нині їхні імена викарбувані в мартирологах надазовських греків 1937–1938 рр.⁴⁵ Наші автори пережили ті лихі часи і донесли свою історичну пам'ять у нову, демократичнішу добу. Очевидно, що вони не були «героями», не звинувачували публічно владу у знищенні свого народу, не закликали до самоврядності або термінового запровадження рідної мови. Їхня позиція була, швидше за все, відлунням російської традиції ХІХ ст. з її поблажливо-етнографічними інтересами до місцевих діалектів і народних звичаєв, байдуже російських, «малоросійських» або «грецьких».

Природна й закономірна впененість старшого покоління у зверхності російської культури повсякчас зводила нанівець можливі спроби побудови власної. Поблажливе (як у С.Серафімова або Ф.Хартахая) ставлення до народних традицій неминуче позбавляло їх життєвої перспективи і гарантувало місце хіба що в етнографічному музеї, у кращому випадку – на сцені, у виконанні фольклорних колективів (до речі, саме такі прояви «національної культури» деякі науковці часто наводять як свідчення її «відродження»).

«Старих» істориків-краєзнавців, що пережили 30-ті роки, навряд чи коректно, отже, вважати поборниками національного відродження. Утім, вони дбали про підтримку історичної пам'яті – своєї рідної компенсації за пограну національну гідність. Перебуваючи поза межами офіційної радянської історіографії, вони тішилися більшою творчою свободою, тому їхні праці часто вирізнялися на тлі посередніх історичних розвідок штатних дослідників. Ті ж із греків, кому пощастило за посередництвом російської культури «вийти в люди» та інтегруватися в радянському суспільстві, досягти значних академічних ступенів або адміністративних посад, в тому числі в науковій сфері, ніколи не дозволяли собі нічого подібного – забороняли так звані «корпоративні» інтереси. Тим не менше, надазовські греки, зо-

⁴⁵ Греческая операция: История репрессий против греков в СССР. – СПб., 2006.

крема зазначені краєзнавці, завжди пишалися й пишються усіма своїми земляками, зараховуючи їх до «видатних греків», дарма що в більшості довідників вони зазначені як «російські» або «українські» вчені, митці, державні діячі та ін.

Чи не єдиними хранителями тих національних ознак, що дозволяли мріяти про національне відродження, залишалися малоосвічені селяни – мешканці грецьких сіл – і нечисленні вцілілі літератори. Саме це селянське середовище породжувало нові таланти і нових «героїв» – це, зокрема, низка поетів, перекладачів і громадських діячів 1960-1980-х років – але це вже тема іншого дослідження⁴⁶.

Що ж до наших істориків-краєзнавців, то вони мали обмаль наступників. Лише багато років по тому уродженець надазовської Каракуби Іван Джуха у своїй першій книжці, що готувалася майже 20 років, знову спробував поставити питання стосовно історичної долі кримсько-надазовських греків. Уже сама назва книги — «Одиссея мариупольских греков», що вийшла 1991 р. у Вологді (РФ), вказує на особливе авторське бачення цієї складної проблеми. В останніх параграфах мова йде про давню грецьку ідею «παλινόσθησις» – повернення на батьківщину («Греція позади, Греція впереди» – пише І. Джуха). У сучасному світі цей феномен відомий під назвою «репатріація». Справді, після закону, прийнятого грецьким парламентом у 1990 р., повернення до Греції стало реальністю для багатьох греків колишнього СРСР. Декілька тисяч мешканців грецького Надазов'я теж скористалися можливостями повернутися на історичну батьківщину⁴⁷. Проте більша частина народу «численністю до 120 тис. человек» продовжувала мирно жити в Україні. Між тим, події 2014 р. змусили надазовських греків згадати про прадавню ідею повернення, а уряд Грецької Республіки – про операцію 1993 р. «Золоте Руно», коли етнічні греки силами військово-морських сил і флоту Греції були вивезені з території Грузії.

⁴⁶ Див. у монографії: Балабанов К.В., Пахоменко С.П. Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. – Маріуполь, 2006.

⁴⁷ Питання національної ідентичності греків Надазов'я і, зокрема, їхньої інтеграції до сучасного грецького суспільства розглядає у своїх працях фінська дослідниця Кіра Каурінкоскі, див.: *Kaurinkoski K. Les Grecs dans le Donbass. Analyse des identités collectives dans deux villages d'Ukraine orientale.* – Lille III, 1997; *Кауринкоски К. Греки Приазовья: особенности этнокультурной идентичности // Диаспоры.* – М., 2002. – № 1. – С. 79-105; *Kaurinkoski K. Les Grecs de Mariupol (Ukraine). Réflexions sur une identité en diaspora // Revue européenne des migrations internationales.* – 2003. – Vol. 19. – № 1. – P. 125-146; *Kaurinkoski K. Migration from Ukraine to Greece since perestroika: Ukrainians and «returning» ethnic Greeks. Reflections on the migration process and on collective identities. Ethnicity & Migration: A Greek Story // Migrance.* – № 31. – 2008. – P. 71-85.

Очевидно, що поступова втрата надазовськими греками власної національної ідентичності не перетворює їх на позаземних чужинців. Так чи інакше люди мусять ідентифікувати себе з тією чи іншою національною культурою – їй співчувати, розуміти, захищати. З погляду державотворчої політики, втрата Україною свого «грецького» населення, значною мірою русифікованого ще в XIX ст., є великою помилкою, позаяк поповнення втрачених національних ознак відбувалося й відбувається за рахунок російської культури (часто в не найкращих її варіантах), в рідкісних випадках – української, а в останні роки – новогрецької. Проте ці останні залишають Україну, в той час як русифіковані «греки» не збираються їхати до Росії. Хіба що йдеться про анонсоване деякими російськими політиками повернення надазовських греків до Криму – ось таке продовження «Одіссеї».

Залишками національної самоідентифікації і несприйманням «чужих» можна спробувати пояснити непопулярність ідей сепаратизму в історичних грецьких поселеннях і навіть почасти в місті Маріуполі (хоча вірніше це пояснювати характером зайнятості активного населення). Однак, будучи вдячними українським грекам за їхню лояльність до офіційної влади, урядовцям варто було б ще раз подумати про майбутнє цього унікального народу. Важливо не запізнитися, адже, як слушно провіщав Спиридон Костаманов, «слившись биологически с русским народом, мариупольские греки перестанут существовать как отдельная народность»⁴⁸.

Невидані розвідки надазовських греків-краєзнавців, збережені в архіві Андрія Білецького і Тетяни Чернишової, дають можливість розглянути соціальні прагнення грецької громади наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. У своїх працях греки-краєзнавці розглядали питання національної ідентичності, збереження історичної пам'яті та поваги до одного з корінних народів України.

⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. 364. – № 1521. – Арк. 11.